

A SZALKAI-GLOSSZÁK SZÓKINCSEIRŐL*

RÉVAY VALÉRIA

A Szalkai-kódexben található Szalkai-glosszákról a nyelvtörténeti könyvek megjegyzik, hogy a több száz szó hangalakja az északkeleti magyar nyelvjáróterület jellemzőit tükrözi. A kódex egyébként azon ritka kivételek közé tartozik, amelynek szerzőjét is ismerjük, hiszen a sárospataki diák – későbbi esztergomi érsek – Szalkai László nevét többször leírta a másolt szövegek végére.

A kódex 285 levélből áll, és 215 x 160 mm nagyságú. Az írása gótikus kurzív írás. Fatáblákra vont korabeli barna bőrkötése van, gerince új. A terjedelmes kódex – a korabeli iskolában oktatott – különféle tudományágakhoz kapcsolódó témaköröket (nyelvészet, zenetörténet, orvostörténet, középlatin filológia) dolgoz fel. Az egyes témakörök végén található záradékokban a szerző nemcsak a bejegyzés évét, hanem még a napját is megjelöli. Ezek alapján megállapítható, hogy a kódex bejegyzései 1489 és 1490 között keletkeztek, de a füzeteket, illetve az egyes bejegyzéseket nem a leírás sorrendjében fűzték egybe (vö. Mészáros 1972).

A Szalkai-kódexben fennmaradt magyar nyelvű bejegyzéseket, a Szalkai-glosszákat (SzalkGl.) Szamota István (1895) ismertette a Nyelvtudományi Közleményekben.

A Szalkai-glosszában 576 magyar szóelőfordulás található a lapszéli és sorközi jegyzetekben, amelyek 391 szótári szót képviselnek. A szóelőfordulások szófaji megoszlása a következő: főnév (292), melléknév (83), ige (69), névmás (41), melléknévi igenév (17), igekötő (17), határozószó (13), névutó (13), számnév (10), határozói igenév (8), főnévi igenév (8), módosítószó (3), kötőszó (1), indulatszó (1).

Ez a szókincs témaköreit tekintve eléggé szerteágazó, mivel a szöveg mellé jegyzett szavak különböző iskolai tantárgyakhoz kapcsolódnak. Ezzel magyarázható, hogy a Szalkai-glosszában 20 olyan szótári szó található, amelyet a glosszában előforduló jelentésében a szó első írott előfordulásaként ad meg a TESz. Mintegy 30 olyan szó vagy szójelentés akad, amelynek a TESz.-ben a Szalkai-glosszák keletkezési idejénél későbbi előfordulása található meg. Ezek olykor egyszerű szavak, más esetben összetételek vagy olyan szószerkezetek, amelyeket ma egyetlen szóval fejezünk ki. A Szalkai-glosszáknak a TESz.-ből hiányzó szavai viszont megtalálhatók a *Régi magyar glosszáriumban* (1984), a továbbiakban RMGI.

A következőkben a Szalkai-glosszában előforduló néhány szónak, szószerkezetnek a jelentését vizsgáljuk meg részletesebben. A magyar szó vagy kifejezés és latin megfelelőjének írásában Szamota (1895) közlését követjük, a latin megfelelő után álló szám az általa megadott sorszám.

* A feldolgozás az OTKA T 032 868. számú pályázat keretében történt.

egy allat '*par idemque, equalis*' (113): a TESz. 1372 u./1448 k. időponttal közli az 1. az 'állapot', 'Zustand', 2. a 'lény', 'Lebewesen' és 3. a 'dolog', 'Sache' jelentését az *állat* szónak. Már a Szalkai-glosszákat közléte Szamota is lábjegyzetben utalt arra, hogy a NySz. csak az *egy allatusag* alakot közli (i. m. 455), melyet a latin 'natura unius substantiae' jelentéssel ad meg. Az *egy allat* szerkezet tehát a TESz.-ből és az NySz.-ből egyaránt hiányzott. A Régi magyar glosszárium az *egy allat* adatot a 'Wesen', 'lényeg' jelentés alatt adja meg, ám e jelentésen kicsit finomíthatunk, ha a szót a jelzőjével, az *egy* szóval együtt vizsgáljuk. A RMGl. az *egy* szónak 3., a TESz. pedig C/2. jelentésként a 'gleich, identisch' jelentését is felveszi, s a RMGl. példái között megtaláljuk a SzalkGl. *egy allat* jelzős szerkezetét is, amely tehát 'hasonló, azonos lényeg, azonosság' jelentésű, mint ahogy a Szamota kiadásában is megtalálható latin *equalis* szó jelentése is: 'egyformán maradó, egyalakú, egyenlő, egy értékű' (Finály 1884). Az *allat* szónak ez a jelentése is alátámasztja Balázs Jánosnak azt az elképzelését, mely szerint e szó kezdetben valószínűleg elsősorban bölcséleti műszó lehetett, s a latin *substantia* tükörfordításaként keletkezhetett. Szerinte ez egyúttal magyarázatot is ad arra, hogy kezdetben miért lehetett annyira széles körű a szó jelentése (1987: 387).

Fw gokereknek yosagith '*Herbarum sucos, radicum medicalium virtutes, virtus herbarum dicitur sucus*' (126): tehát a mai *gyógynövény*, *gyógyfű* szó jelentésében használták e jelzős szó szerkezetet. A *gyógyító ír* jelzős szerkezet csak a XVI. században, a *gyógyító fű* pedig a XVII. században jelent meg, s a *gyógyító* melléknévi igenéből, illetve a *gyógyít*, *gyógyul* igékből a nyelvújítás korában vonták el a későbbi szóösszetételek *gyógy*- előtagját (vö. TESz.). A *fű* szónak már a Jókai-kódexből adatható a 'gyógyfű' jelentése: „Es tudna huyoknak folyafat: es feűueknek erejtt (JókK. 29, TESz.). A Szalkai-glosszákból tehát a *fű* szó jelentése azonos a mai *gyógy* szóéval, s ebben az értelemben alkot jelzős szerkezetet a *gyökér* szóval, amely egyébként szinonimája is lehetett a korabeli *fű* szónak. A *jóság* (*yosagith*) szó a 'jótékony hatás, gyógyító erő' jelentésben szerepel a szó szerkezetben.

madary orrowal ayakaval '*Rostrum*' (195): '*a madár csőre*' jelentésű *Rostrum* latin szónak a régi magyar nyelvben jelzős szerkezet, a *madárorr* felel meg, s helyette csupán a nyelvújítás korában alkotják meg a *csőr* szót szócsonkításos összetétellel (TESz.). Az *ajak* szó valószínűleg ritkábban fordul elő 'csőr' jelentésben, ezért a TESz. nem is adja meg a szó jelentései között; a RMGl. 2. jelentésként felveszi ugyan a 'Schnabel' jelentést is, de példaként csak a Szalkai-glosszákból származó szó szerkezet található mellette. A *csőr* megnevezésére nyilván a *madárorr* volt a gyakoribb, a Szalkai-kódexben található latin szöveg fordítója viszont még pontosabbá akarta tenni a kifejezést a szinonimaként használt *ajak* szóval utalva a *csőr* funkciójára. A jelzőként álló *madari* szó, a *madár* szó -i képzős származéka a TESz.-ben nem szerepel, a RMGl.-ben viszont megtalálható címszóként, de csupán a Szalkai-glosszákból előforduló, fenti példával illusztrálva. A latin szövegben nem szereplő szóra a magyarban azért van szükség, mert az emberi testrésznevek (*orr*, *ajak*) magukban nem fejezik ki a latin *rostrum* jelentését. Az *orr* szó ugyan már 1372 u./1448 k. is előfordul 'csőr' jelentésben, ám a szövegből kiragadott latin *rostrum* szó magyarázatát ezzel az *egy* szó-

val talán mégsem érezte eléggé egyértelműnek a latin szöveg szavainak jelentését magyarázó tanár.

so kybbeli ozloppa 'In Salis effigiem' (67): a *sóbálvány* vagy *sóoszlop* szó nem szerepel a TESz.-ben, a RMGL.-ben azonban több címszó alatt is megtalálható e jelzős szerkezet. A latin *effigies* szó jelentése 'képmás, hasonmás' (Finály 1991), s a magyar *kép* szónak pedig legkorábbi, írott formában is adatolt jelentése 'forma, alak' (1315 k.), majd 'szobor, fāragvány' (1416 u./1490 k.), később pedig 'hasonlóság, hasonmás' (1470). A NySz. a *sóbálvány*-t a Károlyi Bibliából adja meg elsőként, de a *sóoszlop*-ra van XVI. századi példája a Virginia-kódexből.

munkas embernek 'agricole' (237). A későbbi *földműves* szó jelentésének megfelelő jelzős szerkezetben szereplő szláv eredetű *munkás* szó a Halotti beszédben még 'kín, gyötrelm' jelentésben fordul elő, s csak a Jókai-kódexben (1372 u./1448 k.) jelentkezik a ma is ismert jelentésében: 'tudatos, célszerű emberi tevékenység, dolgozás'. A *műves* főnév 'iparos, kézműves' jelentésben már a Besztercei szójegyzékben (1395 k.) megtalálható, sőt szóösszetétel utótagjaként (*kőműves*) is előfordul ugyanabban a nyelvemlékben (vö. TESz.). A *földműves* szóösszetétel tagjaként viszont nem szerepel az etimológiai szótárakban. A latin *agricola* szó magyar értelmezéseként a Szalkai-glosszákban megadott *munkas ember* kifejezés ebben a jelentésben egyedülálló az ismertebb nyelvemlékek között, hiszen a RMGL.-ben felsorolt nyelvtörténeti adatok között minden más esetben a *zanto* (*zantho*) *ember* jelzős szerkezet található (Sermones Dominicales [1456 k.], Gyöngyösi szótártöredék [1560 k.], Görilitzi glosszák [1585 k.], Verancsics: Dictionarium [1595], Brassói szótártöredék [1600 k.]). A RMGL. szerint a *földművelő* és a *földművelés* szó a Sermones Dominicalesben (1456 k.) már megvolt, de nem lehetett nagyon elterjedt, mivel az Erdélyi magyar szótörténeti tár csak 1834-es adattal szemlélteti a *földműves* szót, a *földművelés*-re viszont kicsit korábbi, 1792-es adatot hoz.

A szószerkezetek után néhány összetett szót is megvizsgálunk.

bossvallasa 'vindictam, vlcio' (176). A TESz.-ben nem szerepel ez a szóösszetétel, a NySz.-ben is csak a *bosszut allok* tárgyas szószerkezet található meg. A RMGL. a *bosszú* címszó alatt megadja a *bosszúállás* szóösszetételt is, amely a Szalkai-glosszákot megelőzően csak a Sermones Dominicalesben (1456 k.) fordult elő.

Menütysvel 'Fulmine' (51). A TESz. a *mennydörög* (*meándörgövel*) (1513) igét és a *mennykő* (*Meenkjw*) (1525) főnevet, illetve a *menítef nec* (1495) főnevet – ez utóbbit a Guary-kódexből — adja meg a dörögés és a villámlás jelentésköréből, sőt az adatok alapján a két szóösszetétel keveredése is megfigyelhető a *mennyütőkő* (*meñütőkő*) (1643) szóösszetételben. A *mennyütés* alárendelő szóösszetétel a *mennykő csapását* sűrítő kifejezés volt, amely jelentést a későbbi *mennyütőkő* alak pontosabban és világosabban próbálta visszaadni. A *mennyütés* szó írott előfordulásával egyidejűleg már a szinonimája, a fényjelenségre jobban utaló *villomás* főnév is megvan. Első írott adata a Szalkai-glosszák írásával egyidejűleg keletkezett és a Nagyvátyi glosszákban (1490) található meg. Az egy századdal később keletkezett Görilitzi glosszákban (1585)

a két kifejezés együtt található meg a latin *fulminat* ige jelentéseként: *Vyllamyk, kő űth* (RMGl.: *villámlik* szócikkében).

A szóösszetételek után két egyszerű, egymás szinonimájaként álló szót vizsgálunk meg.

A finnugor eredetű *hugy* és *csillag* szó több jelzős szerkezetben is szerepel a glosszáokban: *ysak fele valo hulgh heyekre 'Brumales arctos, alio nomine vrsa'* (61); *esti hwgy 'Vesper, scilicet stella'* (168); *esty czillagh 'Vesper, stella vespertina'* (222); *ez yly czillagh nyzyse 'Illius stelle visio'* (232); *esti csillag 'Vesperus'* (245).

A fenti példák jól mutatják, hogy a XV. század végén kihalófélben lévő, uráli eredetű *hugy* 'csillag' jelentésű szót lassacskán kiszorítja a finnugor eredetű szótöből keletkezett *csillag* főnév. A *csillag* szó legkorábban személynevekben fordul elő, amelyek a XIV. század végéről, 1373-ból és 1388-ból adathatók, s az adatokat az OklSz. alapján közli a TESz. Köznévi használatban az első írott adat a Bécsi kódexben található (1416 u./ 1450 k.). A Szalkai-glosszában a latin *vesper* megfelelőjeként egyszer az *esti hwgy*, kétszer viszont már az *esty (esty) csillag (czillagh)* fordul elő. Az *esti*, azaz *esthajnal csillag* nevének kialakulásához vezető út két állomását figyelhetjük meg a glosszában: *esti hwgy* → *esti csillag*. Innen már csak egy lépés az *esthajnal (csillag)* nevének kialakulása, amely a *hajnal* szó *est, esteli* jelzős alakjából jött létre, s melynek jelentése 'átmenet az estebe, az éjszakába'. Az *esteli hajnal* jelentést a TESz. 1513-as dátummal adja meg.

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a Szalkai-glosszák szókincse sok archaikus alakot őrzött meg, s a témakörök változatossága miatt gazdag és értékes anyagot kínál a XV. századi szókincs vizsgálatához.

IRODALOM

- Balázs János 1987: *Hermész nyomában. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései*, Budapest, Magvető.
- Finály Henrik 1991 [1884]: *A latin nyelv szótára*, Budapest, Editio Musica, reprint.
- Györkösy Alajos 1994: *Magyar–latin kézisótár*, Budapest, Akadémiai.
- Mészáros István 1972: *A Szalkai Kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Budapest, Akadémiai.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- RMGl. = Berrár Jolán–Károly Sándor 1984: *Régi magyar glosszarium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Szamota István 1895: Szalkai László magyar glosszái, *Nyelvtudományi Közlemények* 25, 452–9.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1984: *Erdélyi magyar szótörténeti tár IV*, Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Lóránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.